

וארא

”וגם הקמתי את בריתי אִתָּם לתת להם את ארץ כנען”

הקדמה

בתחילת פרשת וארא (שמות ו, ב-ד) נאמר:

ב. ”וידבר אלקים אל משה, ויאמר אליו: אני ד’.

ג. וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל-שד-י, ושמי ד’ לא נודעתי להם.

ד. וגם הקמתי את בריתי אִתָּם לתת להם את ארץ כנען, את ארץ מגְרֵיהֶם אשר גרו בה”.

- יש לשאול שפסוקים ג-ד סותרים לכאורה את הנאמר בחומש בראשית!
1. בפסוק ג' נאמר שד' נגלה אל יצחק בשם "א-ל-שד-י", והדבר קשה, שהרי בשתי ההתגלויות של ד' ליצחק לא נזכר שם זה!¹
 2. עוד נאמר בפסוק ג': "ושמי ד' לא נודעתי להם", והדבר קשה, שהרי גם לאברהם וגם ליעקב התגלה ד' בשם ד'!²
 3. בפסוק ד' נאמר שד' הקים ברית עם כל האבות, והדבר קשה, שכן בכל ההתגלויות של ד' ליצחק וליעקב לא נזכרת לשון ברית!³

מאמר זה יתמקד בשיטת רש"י, שענה על השאלות כולן, אלא שכדרכו קיצר בלשונו, וראוי להעמיק בדבריו ולבארם בהרחבה, בעיקר על פי מה שפירש רש"י עצמו במקומות אחרים, וכן על פי מפרשים נוספים.

¹ ליצחק היו שתי התגלויות, שתיהן בפרשת תולדות בפרק כו, הראשונה בפסוקים ב-ה והשניה בפסוק כד.

² ליצחק לא נאמר "אני ד'", אבל שתי ההתגלויות פותחות ב"וירא אליו ד'".

³ ליעקב התגלה ד' חמש פעמים: בתחילת פרשת ויצא, בלכתו לחרן (כח, יג-טו), בסוף פרשת ויצא, בהיותו בחרן (לא, ג), פעמיים בפרשת וישלח, בבואו מפדן ארם (לה, א ולה, ט-יב), ובפרשת ויגש, בירידתו למצרים (מו, ב-ד).

א. תשובת רש"י לשאלה השניה

רש"י בפסוק ט' שאל בפירוש את השאלה השניה (על אברהם) וכתב: "ואם תאמר לא הודיעם שכך שמו, הרי תחילה כשנגלה לאברהם בין הבתרים נאמר: 'אני די אשר הוצאתיך מאור כשדים' (בראשית טו, ז)!" והקדים רש"י כבר בפסוק ג' וכתב: "ושמי ד' לא נודעתי להם - 'לא הודעתי אין כתיב כאן, אלא: 'לא נודעתי', לא נכרתי להם במידת אמיתות שלי, שעליה נקרא שמי ד', נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קיימתים".

בדבריו אלה ענה רש"י על השאלה השניה, כיצד אמר ד': "ושמי ד' לא נודעתי להם", והרי גם לאברהם וגם ליעקב התגלה ד' בשם ד'. אלא שהכוונה היא שד' לא קיים עדיין את הבטחתו, שזוהי אחת מהמשמעויות של שם ד', כפי שביאר רש"י בפסוק ב': "ויאמר אליו אני ד' - נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני. ולא לחינם שלחתיך, כי אם לקיים דברי שדברתי לאבות הראשונים. ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש בכמה מקומות 'אני ד' - נאמן ליפרע, כשהוא אמור אצל עונש, כגון 'וחללת את שם אלקיך, אני ד'" (ויקרא יט, יב), וכשהוא אמור אצל קיום מצוות, כגון 'ושמרתם מצותי ועשיתם אותם, אני ד'" (ויקרא כב, לא) - נאמן ליתן שכר".

עוד כתב רש"י בתחילת פסוק ג':

"וארא - אל האבות".⁴

בא-ל-שד-י - הבטחתים הבטחות, ובכולן אמרתי להם: 'אני א-ל-שד-י".
דברים אלו קשים, שכן, כאמור, לא מצאנו שד' נגלה ליצחק בשם "א-ל-שד-י"! על כך נדון בפרק הבא.

ב. תשובת רש"י לשאלה הראשונה

על פסוק ד' כתב רש"י:

"וגם הקמתי את בריתי וגו' - וגם כשנראיתי להם בא-ל-שד-י הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם.

לתת להם את ארץ כנען - **לאברהם**: בפרשת מילה נאמר: 'אני א-ל-שד-י וגו'. ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגרדך (בראשית יז, א-ח).⁵

⁴ הרא"ם פירש שרש"י רק קיצר במקום לומר "אל אברהם אל יצחק ואל יעקב", והביאו ה"שפתי חכמים", ועיין "באר היטב" שפירש שרש"י התכוון להדגיש שלכל האבות נגלה ד' בשם "א-ל-שד-י", כולל יצחק, כפי שיבואר בסמוך. ועיין עוד ב"משכיל לדוד" ובי"באר בשדה" שביארו את רש"י על פי הסוד.

ליצחק: 'כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל, וְהִקְמַתִּי אֶת הַשְּׂבָעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם' (בראשית כו, ג), וְאֹתָהּ שְׁבֹעָה שְׁנִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם, בְּאֵל-ל שְׂדֵי-אִמְרָתִי.⁵

ליעקב: 'אֲנִי אֶל-שְׂדֵי, פָּרָה וּרְבֵה' וְגו'. 'וְאֵת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְרָהָם וְלִיצְחָק לְךָ אֲתִנְנָה' וְגו' (בראשית לה, יא-יב), הֲרִי שְׁנִדְרָתִי לָהֶם וְלֹא קִיִּמְתִּי.

רש"י הסביר של**אברהם** נאמר השם "א-ל שד-י", ובאותה התגלות עצמה שבה נאמר שם זה, גם נכרתה ברית שבה הובטחה לו ארץ ישראל, היא ברית המילה.

ליצחק אמנם לא נאמר השם "א-ל שד-י", אבל כיוון שנאמרה לו הבטחה על ארץ ישראל: "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל", ובה נאמר גם: "וְהִקְמַתִּי אֶת הַשְּׂבָעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם" (בראשית כו, ג), ולאברהם נאמר השם "א-ל שד-י", הרי שכאילו נאמר גם ליצחק שם זה. בכך ענה רש"י על השאלה הראשונה היכן מצאנו שד' התגלה ליצחק בשם א-ל שד-י.

ליעקב נאמר השם "א-ל שד-י", ובאותה התגלות גם זכה להבטחה על ארץ ישראל: "אֲנִי אֶל-שְׂדֵי, פָּרָה וּרְבֵה" וְגו', "וְאֵת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְרָהָם וְלִיצְחָק לְךָ אֲתִנְנָה" (בראשית לה, יא-יב).

ג. כיצד ענה רש"י על השאלה השלישית?

אבל עדיין יש לשאול על רש"י שגם אצל יצחק וגם אצל יעקב לא מצאנו לשון ברית (השאלה השלישית)!

1. היכן כרת ד' ברית עם יצחק?

מדברי רש"י הקודמים על הברית ליצחק, נראה שכאשר הזכיר ד' בדבריו ליצחק את השבועה שנשבע לאברהם **הרי הוא כאילו נשבע ליצחק, ושהשבועה הרי היא כברית!**

הסבר זה ששבועה היא כברית עולה ממה שכתב רש"י במספר מקומות.

1. בסמוך (פסוקים ה-ו) כתב רש"י: "וגם אני - כמו שהצבתי והעמדתי **הברית** יש עלי לקיים. לפיכך שמעתי את נאקת בני ישראל הנואקים אשר מצרים מעבדים

⁵ על המילה כברית על ארץ ישראל עיין ברכות מח ע"ב, בר"ר מו, ט, רש"י בראשית יז, ב ויהושע ה, ד ובמאמרי "ברית המילה – ברית של אהבה וברית הארץ" בפרשת לך לך.

⁶ יש חומשים בהם לא סימנו כאן נקודה או פסיק, אלא רק אחרי המילה "ליעקב", אך נראה לעני"ד פשוט שכאן צריכה להיות הנקודה, שאם לא כן דברי רש"י אינם מובנים, שכן אצל יעקב נאמר במפורש "אני א-ל שד-י", ואין שום צורך להוסיף ולבאר, ואילו אצל יצחק לא נזכר שם זה, ולכן רש"י צריך לבאר! וכן מוכח גם מדברי "בעל הטורים", הרא"ם וה"נחלת יעקב".

אתם ואזכר - אותו הברית. כי בברית בין הבתרים⁷ אמרתי לו: 'וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי' (בראשית טו, יד). לכן - על פי אותה השבועה". עולה מדבריו שהברית היא כשבועה.

2. בפירושו לפרשת חיי שרה (בראשית כד, ז) כתב רש"י: "ואשר נשבע לי - בין הבתרים". והרי בכל פרשת ברית בין הבתרים (בראשית פרק ט"ו) לא נזכרת, אף לא פעם אחת המלה שבועה בשום הטיה שהיא! אלא שרש"י למד שברית ושבועה הן זהות!

3. כן עולה מדברי רש"י גם בפירושו לפרשת תולדות (בראשית כו, לב): "שבועה - על שם הברית". כן עולה מרש"י גם במקומות נוספים⁸.

הסבר זה על שני חלקיו, שהזכרת השבועה לאברהם בדברי ד' אל יצחק הרי היא כשבועה, וששבועה הרי היא כברית, מפורש גם בדברי הרמב"ן בפירושו להבטחת ד' ליצחק (בראשית כו, ג): "והקמתי את השבועה - אין צריך שיבטיח הקב"ה את יצחק שלא יעבור השבועה שנשבע לאביו, כי לא אדם הוא להנחם (שמ"א טו, כט)! ואברהם אין לו זרע אחר בעל ברית לאלקים! והשבועה איננה על תנאי! כי ביעקב הוצרך מפני עשו אחיו לומר שבו יתקיים הברית ובזרעו (להלן לה, יב), לא בעשו.

⁷ עיין בראש"י שרש"י עבר כאן לברית בין הבתרים, לאחר שהסביר קודם שהכוונה לברית המילה, והאריך שם. ועיין ב"נחלת יעקב" שבברית המילה הבטיח ד' לאברהם את הארץ אך לא התייחס לענישת המצרים, ואילו בברית בין הבתרים הבטיח ד' לאברהם שיעניש את המצרים, ומתוך הזכרת ברית המילה הוסיף ד' כעת גם את ענישת המצרים שהובטחה בברית בין הבתרים.

⁸ עיין ברש"י שמות יג, ה שיובא בפרק הבא [ומקורו במכילתא פסחא פרשה יז (יג, ה)], וברש"י בפסחים סוף דף לח ע"ב "ברית - שבועה", ובמיוחס לרש"י בדה"א טז, טז-יז-יח ובדה"ב לו, יג. אונקלוס תרגם גם את המלה "ברית" וגם את המלה "שבועה" באותה מלה: "קיים", עיין לדוגמא בבראשית כא, לא-לב, וכן כתב החזקוני אצלנו (ו, ד): "וגם הקמתי - נשבעתי, כדמתרגמינן 'וישבעי - קיים'".

כן עולה גם מהראש"י על רש"י כאן, וכן כתב במפורש ה"נחלת יעקב" על רש"י אצלנו בפסוק ד ובפסוק ו, ועיין עוד ב"באר בשדה" על רש"י בבראשית ח, כא, שהאריך להביא ראיות לכך מהתרגום, ומהמדרש במדבר רבה (ט, מז), ומספר "הערוך" ערך "עור", בשם הפרקי דרבי אליעזר [פל"ו] ועיין גם בגירסתנו בפרקי דרבי אליעזר שם, ששונה קצת מגירסת הערוך, אך גם ממנה מוכח כן, ועיין בילקוט שמעוני יהושע סוף פרק טו, רמז כח וברש"י דברים יב, יז וברד"ק שמ"ב ה, ו שגירסתם קרובה יותר לגירסת הערוך], ומהרד"ק בישעיהו נד, ט. ועיין גם בביאור הרד"ל על הפרקי דרבי אליעזר פכ"ג אות עג.

הארכתי בענין זה, כיון שהמהר"ל ב"גור אריה" על רש"י בבראשית ח, כא וה"נחלת יעקב" וה"שפתי חכמים" שם לא נקטו כן, אלא חילקו בין ברית לשבועה. ועיין ב"באר בשדה" שם שהעיר על ה"נחלת יעקב" שהוא עצמו כתב בפרשתנו שברית היא שבועה, ועיין עוד ב"שפתי חכמים" ויקרא כו, כה אות ח, שגם כן השוה ביניהן ועיין עוד בסמוך בגוף המאמר ובהערה הבאה.

ונראה שזה המאמר 'והקמתי את השבועה' יחשב שבועה, ולכך תמיד יאמר בתורה: 'הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב' (שמות לג, א), 'אשר נשבעת להם בד' (שם לב, יג), כי לא מצאנו שבועה ליצחק בלתי זאת.

ורצה הקב"ה להשבע לכל אחד מן האבות, להודיע שראוי כל אחד לזכות עמו ברית, ושתהיה זכות כל אחד עומדת לפניו עם זרעם. כי אף על פי שהראשונה תספיק, תוספת זכות וכבוד הוא להם, ולכן אמר: 'וזכרתי את בריתי יעקוב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכר, והארץ אזכר' (ויקרא כו, מב), כי כלם בעלי ברית לאלקים".

אם כן הרמב"ן הוכיח מפסוקים נוספים בתורה שד' נשבע ליצחק וזכות עמו ברית, ושהברית והשבועה ליצחק מקורן בפסוק הנ"ל, שכן לא מצאנו הבטחות נוספות ליצחק על ארץ ישראל, ומוכח מדבריו במפורש שהברית והשבועה זהות, שכן באותו משפט עבר משבועה לברית⁹.

2. היכן כרת ד' ברית עם יעקב?

עדיין יש לשאול: היכן מצאנו ברית או שבועה ליעקב?

על כך יש לענות על פי מה שכתב רש"י בפרשת כי תשא (שמות לב, יג): "אשר נשבעת להם בד' - ...וליעקב נאמר: 'אני א-ל-שד-י, פרה ורבה' (שם לה, יא), **נשבע לו בא-ל-שד-י**". אם כן הסביר רש"י שכאשר אמר ד' ליעקב: "אני א-ל-שד-י" (שם לה, יא), משמעות הדבר שד' נשבע לו בא-ל-שד-י!

כן כתב גם הספורנו בפרשת וישלח (בראשית לה, יא): "אני א-ל-שד-י - **בשמי אני נשבע**, כענין: 'ואמרתי חי אנכי לעולם' (דברים לב, מ), ובזה בלבד מצאנו שבועת הא-ל יתברך ליעקב".

הרמב"ן שם (בראשית לה, יב) כתב שני הסברים אחרים למקור השבועה.

⁹ עיין גם ברמב"ן דברים כח, ט שכתב: "יקימך ד' לו לעם קדוש כאשר נשבע לך - יקרא 'שבועה' הברית אשר כרת עמהם בהר סיני על כל הדברים האלו, כי שם נאמר: 'ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש' (שמות יט, ו).

או שהברית אשר כרת עם אברהם 'להיות לך לאלקים ולזרעך אחריד' (בראשית יז, ז), יכלול זה. וכן אמר: 'למען הקים אתך היום לו לעם והוא יהיה לך לאלקים, כאשר דבר לך, וכאשר נשבע לאבתך, לאברהם ליצחק וליעקב' (להלן כט, יב), **כי לכולם בא בברית**". וברמב"ן בדברים כט, ט כתב: "והברית הוא השבועה והאלה אשר יזכיר".

עיין גם ברש"י שם, כד: "ויזכר אלקים את בריתו - שנשבע לשלשם לתת להם את ארץ כנען, ועתה נתקרב הזמן של ארבע מאות שנה שנאמר לאברהם".

ועיין גם בראב"ע בראשית ו, יח: "והקמתי את בריתי - לאות שד' נשבע לו". ועיין גם בראב"ע בראשית טו, ז ויז, ובחזקוני שם, ז, ובספורנו שם, ט, שכולם השוו בין ברית ובין שבועה, ועיין עוד בראב"ע ויקרא ב, יג; כו, מה, וב"בעל הטורים" ויקרא כו, כה, וב"אור החיים" הקדוש בראשית כו, כו-כז; ויקרא כו, יא; כו, טו, וב"מרומי שדה" לנצ"י שבועות לט ע"ב בד"ה "התם".

ההסבר הראשון דומה למה שהסביר את השבועה ליצחק: "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה - כאשר נתתיה להם כן אתננה לך, ירמוז זה לשבועה, כי להם ניתנה בשבועה שלא יגרום החטא, אבל לו ניתנה מתחילה בלא שבועה, וזהו שאומר בכל מקום: 'הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב' (שמות לג, א)".

ההסבר השני: "או שיהיה הכפל הנבואה לו לשבועה"¹⁰. וכבר הוכחנו ששבועה וברית זהות!¹¹

ד. הסברי רש"י בפרשת בא

בסוף פרשת בא (שמות יג, ה) נאמר: "והיה כי יביאך ד' אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבוסים אשר נשבע לאבתך לתת לך, ארץ זבת חלב ודבש, ועבדת את העבדה הזאת בחדש הזה".

פירש רש"י שם: "נשבע לאבתך וגו' -

באברהם הוא אומר: 'ביום ההוא כרת ד' את אברם' וגו' (בראשית טו, יח).

¹⁰ עיין ברמב"ן שסיים: "כאשר פירשתי כבר". ועיין בפירוש "בית היין" לרמב"ן שם (אות ו), שהעיר: "יש לעיין היכן פירש כן. ועיין ברש"י לעיל ח, כא". שם כתב רש"י: "לא אסף. ולא אסף - כפל הדבר לשבועה, הוא שכתוב: 'אשר נשבעתי מעבור מי נח' (ישעיהו נד, ט), ולא מצינו בה שבועה, אלא זו שכפל דבריו והיא שבועה, וכן דרשו חכמים במסכת שבועות (לו ע"א)".

¹¹ א. על הפסוק בפרשת בחקתי (ויקרא כו, מב) "וזכרתי את בריתי יעקוב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכר, והארץ אזכר" כתב הראב"ע: "ויואמר הגאון כי טעם להזכיר בתחלה יעקב, בעבור היות שנותיו כלם בברית". וכתב המהדיר על הראב"ע שם (אשר ויזר, הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים, תשל"ז) בהערה 118: "כנראה שהכוונה שלא התחיל מאברהם, כיון שהברית עמו נכרתה אחר שעברה עליו כמעט מחצית שנותיו. מיצחק לא היה יכול להתחיל, כיון שהוא באמצע הרשימה, לפיכך התחיל מיעקב" (הערה זו אינה מופיעה בחומש "תורת חיים"). עולה מדברי הראב"ע, בניגוד לרש"י ולרמב"ן, שלא היתה ברית מיוחדת עם יצחק ועם יעקב, אלא רק שהברית נמשכת מאברהם ליצחק וליעקב!

ב. על אותו הפסוק בפרשת בחקתי (ויקרא כו, מב) כתב התרגום יונתן: "וְאֶדְפֹּר בְּרַחֲמֵיךָ יְתֵי קִימָא דְקִימֵיית עִם יַעֲקֹב בְּבֵית אֱלֹהֵיךָ וְאֶדְפֹּר בְּרַחֲמֵיךָ יְתֵי קִימָא דְקִימֵיית עִם אַבְרָהָם בְּיַד פִּיטוּגְיָא אֶדְכֹּר, וְאֶרְעָא דְיִשְׂרָאֵל אֶדְכֹּר בְּרַחֲמֵיךָ". דברי התרגום יונתן חולקים על דברי רש"י ורמב"ן, ולפיו הברית עם יצחק אינה בדברי ד' ליצחק בפרשת תולדות "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האלה, והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך" (כו, ג), אלא במה שנשבע ד' ליצחק בהר המוריה אחרי העקדה!

יש לשאול על דבריו שבהר המוריה לא נשבע ד' ליצחק, אלא לאברהם! כך נאמר שם: "ויקרא מלאך ד' אל אברהם שנית מן השמים. ויאמר: בי נשבעתי נאם ד', כי יען אשר עשית את הדבר הזה, ולא חשכת את בנך את יחידך. כי ברך אברכך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת היס, וירש זרעך את שער איביו. והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, עקב אשר שמעת בקלי" (כב, טו-יח). יש ליישב על פי מה שכתב רש"י שם (יז): "ברך אברכך - אחת לאב ואחת לבן. והרבה ארבה - אחת לאב ואחת לבן". עולה מדברי רש"י שהשבועה הכפולה לאברהם כוללת גם את השבועה ליצחק! [תשובה זו מאחי הרב יגאל שליט"א].

וביצחק הוא אומר: 'גור בארץ הזאת' וגוי' (שם כו, ג).

וביעקב הוא אומר: 'הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך' (שם כח, יג). רש"י פירש כאן את השבועה ליצחק כשם שפירש בפרשת וארא, שהכוונה להבטחה בתחילת פרשת תולדות, וכבר למדנו בדברי הרמב"ן שזו ההבטחה היחידה שנאמרה ליצחק על ארץ ישראל. אבל את השבועה לאברהם וגם את השבועה ליעקב פירש רש"י באופן אחר ממה שפירש בפרשת וארא! בפרשת וארא פירש רש"י שהברית עם אברהם היא **ברית המילה**, ואילו כאן פירש שהכוונה ל**ברית בין הבתרים**.

בפרשת וארא פירש רש"י שהברית עם יעקב היא ההבטחה ב**פרשת וישלח** (לה, יא-יב), בבואו מפדן ארם, ואילו כאן פירש שהכוונה להבטחה שנאמרה ליעקב ב**פרשת ויצא**, בהליכתו לפדן ארם!

יש לשאול אם כן: מדוע פירש רש"י את השבועה לאברהם ואת השבועה ליעקב באופן אחר ממה שפירש בפרשת וארא?

עוד יש להעיר לכאורה שבפסוק נאמר: "אשר **נשבע** לאבתיך", ורש"י לא הביא שבועה שנאמרה לאברהם, אלא **ברית**, אבל הדבר אינו קשה, כיון שכבר למדנו שברית ושבועה זהות, ולכן לא קשה לפרש ששבועת ד' לאברהם אבינו משמעותה ברית בין הבתרים. וזהו מקור נוסף שבו רואים שרש"י משווה בין ברית לשבועה.

עוד יש לשאול: היכן מצאנו שבועה ליעקב בהליכתו לפדן ארם?

נראה לענות שכמו שכתב רש"י בפרשת כי תשא: "אשר נשבעת להם בך - ...וליעקב נאמר: 'אני א-ל-שד-י, פרה ורבה' (שם לה, יא), **נשבע לו** בא-ל-שד-י", כך ניתן לומר גם על דברי ד' ליעקב בהליכתו לפדן ארם, שכן גם שם ההתגלות מתחילה במלים: "אני ד'" (כח, יג), ואם כן המשמעות היא שד' נשבע לו בשם ד'¹²!

אבל עדיין קשה: מה ראה רש"י לשנות כאן ממה שכתב שם?

לפני שנענה על כך נראה את דברי רש"י בפרשת כי תשא.

¹² כעין זה כתב בפירוש "קו המדה" [במכילתא "הר אפרים" (לרב אפרים זאב גרבוז, ירושלים, תשי"ד)] למכילתא בא (פרשה יח): "הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך - וברישא דקרא כתיב: 'אני ד'', דמשמע אני הוא שעתיד לקיים הבטחתי, והוא כמו שבועה".

ה. הסברי רש"י בפרשת כי תשא

בפרשת כי תשא (שמות לב, יג) נאמר: "זָכַר לְאַבְרָהָם לִיצְחָק וְלִיִּשְׂרָאֵל עַבְדִּיךָ, אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְהֵם בְּךָ, וְתִדְבַר אֵלֵיהֶם אַרְבָּה אֶת זֶרְעֶכֶם כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם, וְכָל הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֲתָן לְזֶרְעֶכֶם וְנָחְלוּ לְעַלְמִים".

פירש רש"י שם: "אשר נשבעת להם בך - לא נשבעת להם בדבר שהוא כלה, לא בשמים ולא בארץ, לא בהרים ולא בגבעות, אלא בך, שאתה קיים ושבועתך קיימת לעולם, שנאמר [לאברהם]: 'בי נשבעתי נאם ד'" (בראשית כב, טז), וליצחק נאמר: 'והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך' (שם כו, ג), וליעקב נאמר: 'אני א-ל-שד-י, פרה ורבה' (שם לה, יא), נשבע לו בא-ל-שד-י".

גם כאן פירש רש"י את השבועה ליצחק, כשם שפירש בפרשת וארא ובפרשת בא, שהכוונה להבטחה בתחילת פרשת תולדות, וכבר למדנו בדברי הרמב"ן שזו ההבטחה היחידה שנאמרה ליצחק על ארץ ישראל.

גם את השבועה ליעקב פירש רש"י כאן כשם שפירש בפרשת וארא, שהכוונה להבטחה בפרשת וישלח בבואו מפדן ארם.

אבל את השבועה לאברהם פירש רש"י אחרת ממה שפירש בפרשת וארא ובפרשת בא! ששם פירש שהכוונה לברית המילה ולברית בין הבתרים, ואילו כאן פירש שהכוונה לשבועה שנאמרה אחרי עקדת יצחק!

מה ראה רש"י לשנות כאן ממה שכתב שם?

כמו כן יש לשאול מדוע פירש רש"י כאן ביחס ליעקב כשם שפירש בפרשת וארא, ולא כשם שפירש בפרשת בא?

ו. מדוע שינה רש"י בכל מקום את הסברו?

כדי לענות על שאלות אלו יש להתבונן היטב בכל אחד מהפסוקים, ולגלות בכל אחד מהם נקודה מיוחדת המתאימה למה שפירש רש"י על אותו פסוק!

1. המיוחד בפסוקים בפרשת וארא

בפסוקים בפרשת וארא הדברים פשוטים, שכן נאמר שם: "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל-שד-י, ושמי ד' לא נודעתי להם. וגם הקמתי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען, את ארץ מגריהם אשר גרו בה". דהיינו שד' התגלה לאבות בשם "א-ל-שד-י", וגם כרת אתם ברית, ולכן פירש רש"י כפי שפירש שם, שכן רק בברית המילה נאמרה לאברהם ההתגלות בשם זה וגם נכרתה אתו ברית. כמו כן ליעקב נאמרה התגלות בשם זה רק בפרשת וישלח, בחזרתו מפדן ארם, ולא בפרשת ויצא, בהליכתו לשם.

2. המיוחד בפסוקים בפרשת בא

בסוף פרשת בא (שמות יג, ה) נאמר: "והיה כי יביאך ד' אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבוסים אשר נשבע לאבתך לתת לך, ארץ זבת חלב ודבש, ועבדת את העבדה הזאת בחדש הזה".

המיוחד בפסוק זה הוא שמלבד השבועה לאבות לתת לנו את ארץ כנען, יש בו גם את פירוט העמים היושבים בארץ כנען, ובכך פסוק זה דומה לברית בין הבתרים, שגם שם יש פירוט של העמים¹³, מה שאין כן בברית המילה ובעקדה, שבהן לא פורטו לאברהם העמים שיושבים בארץ כנען!

כך יש להסביר גם מדוע הביא רש"י כאן את ההבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת ויצא בהליכתו לפדן ארם, ולא הביא את ההבטחה שנאמרה לו בפרשת וישלח, שבואו מפדן ארם, שכן בהבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת ויצא יש פירוט! אמנם לא פירוט של העמים, אך פירוט של הגבולות, שכך נאמר שם: "ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה" (כח, יד), וזה דומה לפירוט שבפרשת בא¹⁴, מה שאין כן בהבטחה שבפרשת וישלח אין שום פירוט!

3. המיוחד בפסוקים בפרשת כי תשא

בפרשת כי תשא (שמות לב, יג) נאמר: "זָכַר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, אשר נשבעת להם בך, ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים, וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעלם".

המיוחד בפסוק זה הוא שיש בו שתי נקודות שלא נאמרו בפרשת וארא ובפרשת בא: הביטוי "אשר נשבעת להם בך", וההדגשה "ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים".

שתי נקודות אלו מופיעות רק בשבועה שנאמרה לאברהם אבינו אחרי עקדת יצחק¹⁵!

¹³ אמנם בברית בין הבתרים נזכרים עשרה עמים, אך כבר כתב רש"י שם (טו, יט): "עשר אומות יש כאן, ולא נתן להם אלא שבעה גוים, והשלושה אדום ומואב ועמון, והם קיני קניזי וקדמוני, עתידים להיות ירושה לעתיד". ואצלנו כתב רש"י (שמות יג, ה): "אל ארץ הכנעני וגוי' - אף על פי שלא מנה אלא חמשה עממין, כל שבעה גוים במשמע, שכולן בכלל כנעני הם, ואחת ממשפחת כנען היתה שלא נקרא לה שם אלא כנעני".

¹⁴ ועיין רש"י בבראשית מט, כו ובישעיה נח, יד, שיעקב קיבל בפסוק זה (כח, יד) נחלה בלי מצרים, יותר מאברהם ומיצחק!

¹⁵ אמנם גם בהקדמה לברית בין הבתרים נאמר: "ויוצא אתו החוצה ויאמר: הבט נא השמימה וספר הכוכבים, אם תוכל לספר אתם. ויאמר לו: כה יהיה זרעך" (טו, ה). אבל הבטחה זו נאמרה רק כהקדמה לברית בין הבתרים, ולא בברית עצמה [עיין רש"י שם טו, י ורמב"ן שם טו, יב], ולפי חלק מהמפרשים היא נאמרה במעמד אחר לגמרי מברית בין הבתרים! עיין בחזקוני שם (טו, ז) ובתוספות

כך נאמר שם: ”ויקרא מלאך ד' אל אברהם שנית מן השמים. ויאמר: **בי נשבעתי** נאם ד', כי יען אשר עשית את הדבר הזה, ולא חשכת את בנך את יחידך. כי ברך אברכך **והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים** וכחול אשר על שפת הים¹⁶, וירש זרעך את שער איביו. והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, עקב אשר שמעת בקליי” (כב, טו-יח)! לכן הביא רש”י ביחס לאברהם דווקא את השבועה שנאמרה אחרי עקדת יצחק!

כעין זה יש להסביר גם מדוע הביא רש”י כאן את ההבטחה שנאמרה ליעקב בפרשת וישלח, בבואו מפדן ארם, ולא הביא את ההבטחה שנאמרה לו בפרשת ויצא, בהליכתו לשם: יש הבדל גדול בין ההבטחה בפרשת ויצא, להבטחה בפרשת וישלח. בפרשת ויצא נאמר: ”והיה זרעך **כעפר הארץ**” (כח, יד). ולימדונו חז”ל במסכת מגילה (טז ע”א): ”אומה זו משולה **לעפר**, ומשולה **לכוכבים**: כשהן יורדין - יורדין עד עפר, וכשהן עולין - עולין עד לכוכבים”¹⁷. אם כן הדימוי לעפר משמעותו ירידה, ואילו הדימוי לכוכבים משמעותו עליה ורוממות. כיון שבפרשת כי תשא נאמר: ”ותדבר אליהם ארבה את זרעכם **ככוכבי השמים**”, הרי שלא מתאים להביא את ההבטחה שנאמרה בפרשת ויצא, שבה דומה זרעו של יעקב **לעפר**. לעומת זאת בהבטחה בפרשת וישלח נאמר: ”**ומלכים** מחלצוך יצאו” (לה, יא). בהבטחה זו מדובר על מצב שעם ישראל נמצא במצב מרומם, שיש לו מלך, ולא כעפר הארץ שרומסים אותו תחת שלטון זר¹⁸, והיא אכן מתאימה לנאמר בפרשת כי תשא: ”ותדבר אליהם ארבה את זרעכם **ככוכבי השמים**”!

עוד יש לשים לב שבפרשת כי תשא (שמות לב, יג) נאמר: ”זכר לאברהם ליצחק **ולישאל** עבדיך”, בעוד שבכל המקומות האחרים בחמשת חומשי התורה נאמר: ”אברהם יצחק **ויעקב**”¹⁹, ומדוע נאמר כאן ”ישאל”? לרמוז להבטחה בפרשת וישלח, שם נאמר: ”ויגרא אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אתו. **ויאמר לו אלקים: שמך יעקב, לא יקרא שמך עוד יעקב, כי אם ישראל יהיה שמך**,

במסכת ברכות (ז ע”ב) בד”ה ”לא היה אדם”, ובמאמר ”זמן ברית בין הבתרים והגאולה העתידה” בספרי ”הדר העולם”. ועוד שצירוף שתי הנקודות: ”בי נשבעתי” והדימוי לכוכבים מופיע רק לאחר העקדה.

¹⁶ עיין ב”כלי יקר” שם שביאר מדוע נאמר גם ”ככוכבי השמים” וגם ”כחול אשר על שפת הים”.

¹⁷ עיין גם באגדת בראשית (פלי”ט) וברד”ק (בראשית יג, טז).

¹⁸ עיין רבנו בחיי, ספורנו, ”כלי יקר” ו”צורר המור” בבראשית כח, יד, ומקורם בבראשית רבה סט, ה, ועיין גם באגרת תימן לרמב”ם (עמ’ כו במהדורת הרב קאפח, מוסד הרב קוק ירושלים, ועמ’ קכח במהדורת ”רמב”ם לעם”, מוסד הרב קוק ירושלים).

¹⁹ כמו בפרשתנו (ו, ג; ו, ח), וכן בבראשית נ, כד, וכן בשמות ב, כד; ג, ו; ג, טו-טז; ד, ה; ג, א; במדבר לב, יא; דברים א, ח; ו, י; ט, ה; ט, כז; כט, יב; ל, כ; לד, ד.

ויקרא את שמו ישראל. ויאמר לו אלקים: אני א-ל-ש-די, פרה ורבה, גוי וקהל גוים יהיה ממך, ומלכים מחלציד יצאו. ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה, ולזרעך אחריך אתן את הארץ" (בראשית לה, ט-יב).
 ואכן שני הדברים משלימים את זה: כאשר נקרא יעקב בשם ישראל, שמשמעותו היא: "כי שרית עם אלקים ועם אנשים ותוכל" (בראשית לב, כט)²⁰, הוא מקבל את ההבטחה "ומלכים מחלציד יצאו!"

סיכום

אף על פי שבכל ההתגלויות של ד' ליצחק וליעקב המתוארות בספר בראשית לא מפורש שד' כרת אתם ברית לתת להם את הארץ, הדברים מפורשים בספר שמות, בספר ויקרא ובספר דברים, ו"דברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר"²¹.
 רש"י לימד אותנו היכן מתוארות אותן בריתות בספר בראשית, ורמז לנו על ההבדל בין הבריתות השונות.

סיום

התורה חוזרת פעמים רבות על כך שד' נשבע לאבות וכרת עמם ברית לתת לזרעם את ארץ ישראל²², ודברי ד' שנאמרו בברית ושבועה לא ישובו ריקם. יהי רצון שנוזכה במהרה לביאת המשיח, כמו שנאמר לאברהם אבינו: "ומלכים ממך יצאו", וליעקב אבינו: "ומלכים מחלציד יצאו", ולשלטון עם ישראל על ארץ ישראל כולה, כמו שנאמר לאברהם אבינו: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת, מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת".

²⁰ עיין רמב"ן בראשית מו, ב ו"אור החיים" הקדוש שם מז, כח ובמאמרי "מדוע לא שבו יעקב ובניו לארץ כנען אחרי הרעב?" בפרשת ויחי.

²¹ תוספות כריתות יד ע"א ד"ה "אלא" ומקורו בירושלמי בראש השנה פ"ג ה"ה.

²² עיין בספר "ארץ ישראל ובעיותיה באורם של חכמינו ז"ל" (לרב שמואל צבי הרמן, בני ברק, תדש"מ) סוף פרק קכ"ד, שם פירט כשלשים וחמשה מקומות בתורה שבהם נזכרת לשון ברית או שבועה ביחס לארץ ישראל!